

Konverents sõjajärgsest baltisakslusest

REET BENDER, OLEV LIIVIK, MARJU LUTS-SOOTAK

22. novembril 2024 toimus Tartu Ülikoolis konverents „Heimat Revisited. Baltisakslased pärast Teist maailmasõda: kontaktid, kohtumised ja eluteed“, mille korraldasid germanistika professor Reet Bender, arhiivinduse kaasprofessor Olev Liivik ja õiguse ajaloo professor Marju Luts-Sootak. 2025. aasta alguses käivitub ka suurem projekt „Balti ellujäämiskunstid – baltisaksa lapsepõlvkogemused ja kodumaa (taas)loomine“ (Reet Bender, Olev Liivik, Anu Kannike, Ester Bardone, Kadi Kähär-Peterson ja Heidi Rajamäe-Volmer ning mitmed Tartu tudengid). Tartu Ülikooli ja Eesti Rahva Muuseumi interdistsiplinaarne uurimisrühm asub nüüd süstemaatiliselt uurima Eestist ja Lätist ümberasumiste käigus 1939–1941 või alles 1944. aastal lahkunud baltisakslaste saatust ja suhteid oma endise ja uue kodumaa, oma lähedaste ja kogukonnaga, oma endiste ja uute kaasmaalastega.¹

Skeptikutele, kes ei näe sõjajärgse baltisaksluse uurimisel mõtet ega perspektiivi, olgu meenutatud, et samamoodi arvati kunagi sõdadevahelise aja kohta, mil baltisakslased olid kaotanud ühiskonnas juhtpositsiooni ning taandunud Eestis ja Lätis üheks vähemusrahvuseks teiste seas. Ent viimastel aastakümnetel valminud kraaditööd, artiklid ja temaatilised kogumikud on selgelt näidanud, et baltisaksluse uurimine võib olla võtmeks palju laiemate protsesside ja nähtuste mõistmisel, olgu selleks vähemuste poliitika, keele- ja kodakondsusküsimused, rahvussuhted või hariduselu. Sama kehtib ka erinevate ideoloogiate mõju ja toimimise kohta, kusjuures baltisaksluse kontekstis on enim käsitletud – ja seda täie õigusega – just rahvussotsialismi.

Mitte ainult Baltimaades, vaid baltisakslaste endigi hulgas levis arusaam, et ümberasumisega 1939. aastal lõppes ka baltisaksa ajalugu. Ent mida aeg edasi, seda selgemaks sai tõsiasi, et baltisakslus võis lõppeda küll „Balti kodumaa“, aga elas siiski edasi, olgu siis Saksamaa Liitvabariigis, Rootsis, Kanadas või Ameerika Ühendriikides. Seepärast pidi varem või hiljem saabuma aeg asuda uurima ka sõjajärgset baltisakslust.

Reet Bender, PhD, germanistika professor, maailma keelte ja kunstide instituut, Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu, reet.bender@ut.ee

Olev Liivik, PhD, vanemteadur, Eesti Mälu Instituut; arhiivinduse kaasprofessor, ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu, olev.liivik@ut.ee

Marju Luts-Sootak, PhD, õiguse ajaloo professor, õigusteaduskond, Tartu Ülikool, Näituse 20, 50409 Tartu, marju.luts-sootak@ut.ee

¹ Vt lähemalt: <https://heimatrevisited.ut.ee>

Konverentsi avas **Manfred von Boetticher** (Kuramaa rüütelkond, Balti rüütelkondade arhivaar ja Domus Rigensis juhatuse liige). Ta kõneles baltisakslaste rollist sillana Baltikumi ja Saksamaa vahel ning osutas Saksamaal endiselt valitsevale teadmatusele Baltikumi kohta. Erandiks ongi baltisakslased ja nende järeltulijad, kes tunnevad sidet Baltimaadega ning kelle teadmised Baltikumist on väga head. Baltisaksa ümberasujate perekonnast pärit von Boetticher rääkis, kuidas baltisaks-

lased hoidsid mälestust Balti kodumaast elavana. Baltisaksa kodudes rippus seinal Johanna Tode seinakaart „Balti kodumaa“ ning mängiti Otto Pirangi kaardimängu „Balti kodumaa kvar-tett“. Kogu perega, lastest vanavanemateni, kaarte mängides pidid baltluse identiteeti ja väärtused edasi kanduma järgmistele põlvkondadele.²

Sõjajärgsel Saksamaal koondusid baltisakslased erinevatesse

organisatsioonidesse (Kiriklik Abikomitee, Carl-Schirreni Ühing, Balti Rüütelkondade Liit, Balti Ajaloo Komisjon jt), juhindudes nii identiteeti hoidvatest ja loovatest eesmärkidest kui ka praktilistest vajadustest. Nagu von Boettischer märkis: „Baltisakslased olid nüüd küll saanud sakslasteks Saksamaal, kuid nende ühine ajalooline kogemus, omamoodi keelepruuk ja hääldus tegid neist jätkuvalt vähemuse ning mõjutasid ühtlasi nende omavahelist kokkuhoidmist. Nende senine maailmapilt ei tahtnud sobituda Lääne keskkonda. Nagu ütles üks baltisaksa ajaloolane, olid nad „oma vanal kodumaal elanud kogukonnana eelkapitalistlikus ja eeldemokraatlikus, valdavalt agraar-seisuslikus ühiskonnas, ja avastasid end nüüd läänelik-kapitalistlikus ümbruses“.

Põgusalt rääkis von Boetticher kontaktidest Baltimaadega, mis tekkisid baltisakslastel esmalt välislätlaste ja -eestlaste kaudu. Aegamisi muutusid võimalikuks ka reisid okupeeritud Lätti ja Eestisse, tekkisid isiklikud kontaktid kirjanike, kunstnike, teadlaste ja kirikutegelestega. Alates 1970. aastate lõpust tekkisid noorte reisi kaudu ka kontaktid noorte eestlaste ja lätlastega Balti kodumaal. Von Boetticher nentis: „Baltisaksa minevikunostalgia kõrval asuti tegelema Baltikumi olevikuga.“

Manfred von Boetticher osutas ka baltisaksa arhiivide ja raamatukogude ning Lüneburgis ja Darmstadtis toimuvate pika traditsiooniga baltisaksa kokkusaamiste rollile. Lõpetuseks meenutas ta aega, kui iseseisvuse taastanud Eestisse ja Lätisse määrati 1991. aastal esimest korda Saksamaa suursaadikud. Toonane Saksa välisminister Hans-Dietrich Genscher otsustas saata Lätti krahv Hagen Lambsdorffi ja



Kaart baltisaksa lastele mõeldud mängust kaotatud ja ligipääsmatuks muutunud kodumaa tundmaõppimiseks. Mäng valmistati 1951. aastal Lääne-Saksamaal väikeses käsitsi koloreeritud tiraazis. Selles tuli kas vastasmängijatelt küsides või pakist üles võttes kokku koguda neli ühte sorti kuuluvat kaarti (nt Tallinna tornid, Landeswehr'i väejuhid, söögid, napsid, pisiehitised, praktilised esemed jne), kokku oli nelikuid 15.

Foto: Reet Bender

² Vt lähemalt: R. Bender. Mäng ja mälu: baltisaksa mälupaigad Otto von Pirangi kaardimängus „Baltisches Heimatquartett“. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2017. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2018, lk 44–81.

Eestisse Henning von Wistinghauseni – mõlemad olid baltisaksa aadlisuguvõsade järeltulijad. Kui toonaselt Eesti Vabariigi presidendilt Lennart Merilt küsitud, kas selline valik on sobilik, olevat ta vastanud: „Nemad vähemasti teavad, kus me asume!“

Olev Liivik käsitles oma ettekandes Teise maailmasõja ajal Saksamaale ümberasustatud baltisakslaste (1939/40 ja 1941) tagasipöördumist endisele kodumaale. Tagasirännet *resp.* repatrieerumist okupeeritud Baltimaadesse on seni vähe uuritud, baltisaksa ümberasujaid ei ole selles kontekstis aga üldse käsitletud. Isegi nähtuse enda ulatus on ebaselge, kuna endistest ümberasujatest repatrieerinuid ei registreeritud teistest eraldi ning nende tegelik rändetaust selgitati enamasti välja alles 1940. aastate lõpus. Teema uurimiseks on olemas väärtuslik, ent vähe kasutatud Eesti NSV Siseministeeriumi viisade ja välismaalaste registreerimise osakonna isikutoimikute kollektsioon, mis sisaldab kümneid Eestisse repatrieerunud baltisaksa ümberasujate toimikuid. Repatrieerunud ümberasujad kuulutati Saksamaale ümberasumise tõttu kodakondsuseta isikuteks ning nad olid sunnitud taotlema elamisluba, mida oli vaja igal aastal pikendada. Seetõttu otsustas enamik neist taotleda võimaluste avanedes NSV Liidu kodakondsust, mis neile ka anti.

Umbes 30 juhtumit hõlmav uurimus näitab, et repatrieerusid enamasti naised, kelle abikaasad olid sõja-aastail kas surnud või jäänud teadmata kadunuks. Etnilise kuuluvuse põhjal olid nad peamiselt eestlased, paljudel olid lapsed. Kui Eestisse naasid abikaasad koos või eraldi, identifitseeris üks neist end tavaliselt etnilise sakslasena. Tagasipöördujaid oli Poolast ja Saksamaalt, nii Nõukogude kui ka lääneliitlaste okupatsioonitsoonidest.

Ümberasujate repatrieerumine oli enamasti vabatahtlik. Siiski tekkis üsna paljudel mitmesuguseid sekeldusi Nõukogude ametkondadega; mõned mehed isegi repressseeriti, kuid nad lasti varsti kinnipidamisasutustest välja ning said avalduse esitamise korral üsna kiiresti ka Nõukogude kodakondsuse.

Eesti ja baltisaksa ajaloolaste suhetest Nõukogude Eesti ja sellele järgnenud uuel iseseisvusperioodil kõneles tartlase perspektiivist Eesti ajaloo emeriitprofessor **Tiit Rosenberg**. Ilmnes, et Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis töötanud Tallinna teadlastel olid märksa soodsamad võimalused baltisakslastega kontakte luua, sest Tartu kitsaskohaks oli sõjaväe kohalolek. „Suletud linna“ staatus pärssis rahvusvahelist teaduskoostööd. Väljapaistva sillaehitajana tunnustatakse Gert von Pistohlkorsi jõupingutusi Balti Ajaloo Komisjonis. Koostöö Läti ja Eesti päritolu pagulasajaloolastega sai head hoogu Marburgi sümposiumidel ja Riias toimunud Balti konverentsidel, millest said üsna varsti osa ka Tartu ajaloolased.

Järgnesid kaks ettekannet reisimisest. **Reet Bender** rääkis baltisakslaste nn kodumaareisidest Baltikumi. Ta tõi välja, et kodumaaga hoiti sidet esimestel sõja-järgsetel aastakümnetelgi. Uudiseid saadi Eesti ja Läti pagulaskogukondadelt, aga teatud määral kodumaaltki. Stalini surma järel tekkis võimalus endiste tuttavatega ka kirjavahetust pidada. Kodumaal toimuvate sündmuste kohta avaldati teateid baltisaksa ajakirjanduses, samuti ilmus reisikirju. Lääne-Saksamaa turistidele avanesid reisivõimalused kodumaale 1960. aastatel, eriti tuleb esile tõsta Münchenis tegutsenud reisibürood Wencilides. Isiklikud reisielamused pandi kirja, neid jagati pere ja tuttavatega ning osa jõudis hiljem arhiivigi.

Pikemalt peatus Bender neljal avaldamata reisikirjal Eestisse ja Lätti aastast 1969–1973, mida säilitatakse Carl-Schirreni arhiivis Lüneburgis ja Darmstadtis Saksa-Balti Ühingu (*Deutsch-Baltische Gesellschaft*). Lisaks reisi korraldusega seonduvale ning kogemustele piirivalve ja tolliga tõusevad kesksete teemadena esile külastusega seotud ootused ja lootused, mis ei vastanud reaalsusele. Otsima tuldi kodumaad, mineviku jälgi, ning mälestuste „kuningriiki“ võrreldi olevikuga. Kohtuti nõukogude tegelikkusega, ent vanadest aegadest leiti siiski muutumatuna õitsvate toomingate lõhn, musta leiva maitse, vanalinnade kitsad tänavad. Kohtuti vanade tuttavatega ja leiti ka uusi. Avaldati otsekoheselt arvamust nõukogude režiimi, sotsiaalse ja rahvastikupoliitika kohta ning nähti aina suurema ulatuse võtnud venestamist, mis ohustas eestlasi ja lätlasi nende kodumaal. Kokkuvõttes olid refleksioonid külastusele erinevad: mõnel juhul oli tegemist hüvastijätuga, lõpetamata jäänud peatüki lõpetamisega, mõnel juhul sooviti tagasi tulla ning luua sild mineviku ja tuleviku vahel.

Huvitavaid andmeid Baltikumi elust saadi reiside ajal ka Nõukogude turismibüroo Inturist töötajatelt, kes olid õppinud Tartus või Tallinnas ülikoolis võõrkeeli ja saatsid Lääne turiste nende kodumaareisidel. Sageli arenesid neist aastatepikkused kontaktid, mis jätkusid ka pärast NSV Liidu kokkuvarisemist. Saksa filoloog ja giid **Lili Kängsepp-Puun** meenutas reisijuhi tööd ja koostööd baltisaksa reisigruppidega 1990. aastate teisel poolel ja 2000. aastate alguses. Reisid toimusid kas baltisaksa aadliperekondade kokkutulekute või baltisaksa gruppide kultuurilooliste ringreisidena läbi Baltikumi. Osalejad olid erinevatest põlvkondadest ja riikidest. Lisaks Saksamaale oli rohkesti osalejaid Kanadast, kes kuulusid peamiselt nooremasse generatsiooni, eelistades saksa keelele inglise keelt. Üldjuhul tundsid nad Baltikumi ja oma perekonna juuri halvemini kui nende Saksamaal elavad sugulased.

Kultuuriloolisi reise korraldas professor Gerhard von Mickwitz (1929–2020). Need toimusid suvel, vältasid paar nädalat ning viisid nii läbi Eesti kui Läti. Külastati tähtsamaid linnu, mõisaid ning muid kultuuriliselt või looduslikult huvitavaid ja kauneid paiku, mida tavaliselt reisiprogrammides ei ole. Reisigruppidesse kuulus umbes 40–50 liiget, peamiselt vanemad inimesed. Mitmed neist olid sündinud Eestis või Lätis ja valdasid kas eesti või läti keelt. Paljud osavõtjad olid omavahel sõbrad ja tuttavad, kes osalesid ringreisidel korduvalt, pidasid ise bussis loenguid ja jagasid isiklikke mälestusi.

Eelviimasena astus üles Tartu Ülikooli ajalootudeng **Martha Marie Sillajõe**, kes käsitles baltisakslust Baden-Württembergi liidumaal oma bakalaureusetöö jaoks 2024. aastal Saksamaal tehtud viie intervjuu põhjal. Intervjueeritavad olid sündinud sõja-aastatel või vahetult pärast sõja lõppu. Neist nelja vanemad olid 1939. või 1941. aastal lahkunud Eestist ümberasujatena, ühe küsitletu isa oli pärit Riist ja ema Poolast. Kaks intervjueeritavat olid baltisaksa-eesti taustaga, ülejäänud baltisaksa päritolu. Kõik pered olid seisnud sõjajärgses Baden-Württembergis silmitsi majanduslike raskuste ja lõimumisega sealsesse ühiskonda. Iseloomuliku tunnuseks toodi välja tugev side baltisaksa kogukonnaga ning baltisaksa keelekasutus, mis oli kohalikele võõras. Kuigi küsitletavatele ei õpetatud kodus eesti keelt, tunnevad nad siiani seotust Eestiga, mis paneb neid Eestit külastama ja alles hoidma mälestusesemeid, mida nende pered olid Eestist põgenedes kaasa võtnud.

Konverentsi lõpetas **Marju Luts-Sootak**, kes kõneles õigusteaduslikust ajakirjast *Balti Õigus (Baltisches Recht)*, mida anti välja 14 numbrit aastatel 1962–1974. Esimese omataolise ühise Balti väljaandena pidi tagasihoidliku välimusega teabeleht saama kõigi eksiilis või uuel kodumaal elavate Balti juristide kohtumispäigaks. Ajakirja asutamise initsiaatoriks oli Balti ühing (*Baltische Gesellschaft*), mida juhtis Adam Grünbaum (1900–1979) Münchenis. Ajakirjast pidi saama 1958. aastal asutatud Balti õiguse teadusliku töörühma (*Wissenschaftlicher Arbeitskreis für Baltisches Recht*) väljaanne, mida asus juhtima Läti jurist Nikolaus Valters (1900–1979) ja toimetama Hermann Blaese (1911–2002). Ajakiri seadis endale üsna ambitsioonika eesmärgi: Balti õiguse aluste ja parasjagu eksisteeriva õiguskeskkonna uurimise ning ametliku teabe jagamise kõrval ka „ettevalmistava töö tulevase Euroopa õiguse kujundamiseks“. Balti õiguse loovateks üksusteks peeti nelja rahvust: „Ajalooliselt on vaja arvestada nelja Balti rahvaga – lisaks eestlastele, lätlastele ja leedulastele ka baltisakslastega –, samas kui teised seal sajandeid elanud rahvusrühmad, peamiselt venelased, juudid ja poolakad, ei ole õiguse arendamisel ja õiguskogukonnas peaaegu mingit rolli mänginud.“ Autorite hulgas domineerisid peamiselt läti päritolu juristid (kokku 11), kellele järgnesid neli baltisakslast, kolm eestlast ja kolm nn tavalist sakslast ning kaks leedulast. Ajakirja regulaarselt välja anda ei suudetud ja juba 12. numbris kurtis Blaese, et huvi koostöö vastu järjest väheneb – Balti juristid, kui nad üldse veel juristidena töötada said, pidid tegelema uue kodumaa õigusega ja pelgalt õigusteadusliku huvi pärast ei olnud võimalik ajakirja elus hoida. Küll aga jäi Blaese oma kaotatud Balti kodumaa õigusele truuks ka pärast ajakirja ilmumise lakkamist, mida tõendab tema tähelepanuväärne Balti õigussõnastik, mis võiks olla kasulik abivahend ka meie ajaloolastele ja germanistidele.³

Sisuka konverentsipäeva võttis kokku lõpuarutelu, kus paljud osavõtjad jagasid oma mälestusi koostööst ja kohtumistest baltisakslastega nii Nõukogude aastail kui hiljemgi.

Konverentsi korraldajad on lubanud, et see konverents ei jää viimaseks. Alguses mainitud teadusprojekti käigus soovitakse teada saada, kuidas kodust ja kodumaalt kaasa võetud traditsioonid ning mõtteviis mõjutasid ellujäämist ja toimetulekut 20. sajandi murrangutes. Samuti uuritakse kodumaaigatsuse väljendusvorme, kodumaa taasläbielamise ja järgmistele põlvkondadele edasiandmise praktikaid, kontaktistrateegiaid endise kodumaa ja kaasmaalastega, refleksioone ja kujutisi, võrreldes neid Eesti ja Läti pagulaskogukondadega ning otsides vastuseid küsimusele: mis juhtus pärast seda? Ja kuidas see on meiega täna seotud?

Järgmine konverents „Heimat Revisited II“ toimub Tartu Ülikoolis juba 2025. aasta novembri lõpus.

Artikli valmimist on toetanud kultuuriministeeriumi projekt KUM-TA58 „Baltisaksa ellujäämiskunstid – baltisakslaste lapsepõlvkogemused ja kodumaa (taas)loomine“.

³ Vt lähemalt:

https://www.balt-hiko.de/wp-content/uploads/2022/05/Baltisches_Rechtsworterbuch.pdf